

УДК 398-051(477)"183/192"О.ЛОНАЧЕВСЬКИЙ-
ПЕТРУНЯКА:[801.81:398.8(=161.2)]
DOI <https://doi.org/10.15407/nz2019.04.934>

ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ ОЛЕКСАНДР ЛОНАЧЕВСЬКИЙ-ПЕТРУНЯКА В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ФОЛЬКЛОРИСТИКИ

Лідія КОЗАР

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2997-6106>

кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник,
Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології
ім. М. Рильського НАН України,
відділ української і зарубіжної фольклористики,
вул. Михайла Грушевського, 4, 01011, м. Київ, Україна.
e-mail: kozarli@ukr.net

Стаття присвячена маловідомому і маловивченому діячеві Київської громади, філологу, педагогу, фольклористу і публіцисту Олександрові Лоначевському-Петруняці. Метою статті стало висвітлення його фольклористично-етнографічної діяльності. Розглянуто праці О. Пипіна, І. Житецького, М. Білінського, О. Козирева, Н. Побірченко, присвячені постаті О. Лоначевського-Петруняки. Актуальність статті визначається наявністю нової джерельної бази, з якої вдалося вперше встановити дату смерті фольклориста, а також проаналізувати його архівні пісенні записи. Хронологічні межі дослідження — друга половина XIX — початок XX ст., де Олександр Лоначевський представляється як український громадський діяч і фольклорист в контексті національного відродження того часу. На основі дослідження поставлені завдання: виділити оригінальну частину його архівних пісенних записів, яка висвітлює політичне життя українського народу, — це історичні, козацькі, рекрутські, бурлацькі та заробітчанські пісні, більшість з них ще не була у друці; дослідити його взаємини з М. Драгомановим на основі їх листування та інших архівних матеріалів.

Варто видати архівні фольклорні записи О. Лоначевського-Петруняки та донести до широкого загалу його листування та багатство творчої спадщини, щоб на прикладі його біографії виховувати любов до України.

Ключові слова: Олександр Лоначевський-Петруняка, українська фольклористика, громадський діяч, архівні пісенні записи, історичні, козацькі, рекрутські, бурлацькі та заробітчанські пісні.

Lidia KOZAR

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2997-6106>

Candidate of Philological Sciences,

a senior researcher Institute of Art Studies,
Folklore Studies and Ethnology M.T. Rytsky
National Academy of Sciences of Ukraine,
department of the Ukrainian and foreign specialist
in folklore,

4, st. Mikhail Hrushevsky, 01011, Kiev, Ukraine.

e-mail: kozarli@ukr.net

PUBLICMAN OLEKSANDR

LONACHEVSKIY-PETRUNYAKA IS IN HISTORY
OF UKRAINIAN SPECIALIST IN FOLK-LORE

The article is devoted to the little-known and little-studied figure of the Kiev public, philologist, teacher, folklorist and publicist Alexander Lonachevsky-Petrynyatsi. The purpose of the article is to cover his folklore-ethnographic activities. The works of A. Pypin, I. Zhitetsky, M. Bilinsky, A. Kozhyrev, N. Pobirchenko, devoted to the figure of A. Lonachevsky-Petrynyaka are considered. The relevance of the article is determined by the presence of a new source base which made it possible for the first time to establish the date of the death of the folklorist, as well as to analyze his archived song records. The chronological framework of the study is the second half of the XIX - the beginning of the XX century, where Alexander Lonachevsky is presented as a Ukrainian public figure and folklorist in the context of the national revival of that time. Based on the research, the following tasks are set: to define the original part of his archived song recordings, which highlights the political life of the Ukrainian people: these are historical, cossack, recruit, burlak and zarobitchansky songs, most of which have not been published yet; explore his relationship with Dragomanov based on their correspondence and other archival materials. Epistolary controversy of A. Lonachevsky with M. Dragomanov helps to reveal their characters, views on Ukraine and Ukrainians. His contribution to Ukrainian folklore is noted — a collection of Ukrainian songs (collection of «Love Songs», 1864; arranged by the ethnographer D. Lavrenko) and fairy tales (Collection of «Folk Southern Tales», Vol. 1—2, 1869—70; ordered I. Rudchenko), compilation of the «Collection of songs of the Bukovinian people» (1875) by G. Kupchanka. A. Lonachevsky-Petrynyaka should take a significant place in the history of Ukrainian studies, it is worth to give his archival folklore records and convey to the general public his correspondence and richness of the creative heritage, in order to bring up love for Ukraine by the example of his biography.

Keywords: Olexsander Lonachevsky-Petrynyaka, Mikhaïlo Dragomanov, Ukrainian folklorist, public figure, national revival, archival song recordings, historical, cossacks, recruits, burlaks and zarobitchansky songs.

Вступ. В українській фольклористиці ще залишається багато постатей маловідомих і маловивчених. Одна з них — Олександр Лоначевський (псевдоніми Петруняка, Комаха, Ломака) (1841 — 25 березня 1907) — діяч Київської громади, фольклорист, публіцист. Відомостей про нього знайдено небагато, в основному згадки в енциклопедичних словниках, в «Истории русской этнографии» О. Пипіна (т. 3, 1891, с. 377—378) тощо. Збереглося листування О. Лоначевського з М. Драгомановим (два листи) [1], яке найбільше зацікавило автора і спонукало до написання даної розвідки. Отож звідси випливає мета нашого дослідження — висвітлення постаті, мало вивченої в українській фольклористиці. Тому тема нашої статті є досить актуальною. Хронологічні межі дослідження — друга половина XIX — початок XX століття, де Олександр Лоначевський представляється як український громадський діяч і фольклорист в контексті національного відродження того часу.

Джерельною базою дослідження є цінні спогади про О. Лоначевського у публікаціях Ігната Житецького «Київська Громада за 60-х років» [2] та Миколи Білінського «З минулого пережитого: 1870—1888» [3]. Окремі повідомлення про О. Лоначевського містяться у статтях сучасних дослідників О. Козирева «Персональний склад «комітету 12-ти» Київської «Старої Громади» у 1875—1876 роках» [4], Н. Побірченко «До історії взаємин М. Драгоманова та Київської громади в контексті українського культурно-просвітницького руху (друга половина XIX ст.)» [5].

Із архівних матеріалів знайдено нотатки про О. Лоначевського І. Єрофеева [6]. Це в основному бібліографічні виписки із журналів «Україна», «За сто літ», газети «Рада», копія свідоцтва про смерть О. Лоначевського [7], з якої вдалося встановити дату смерті фольклориста. Частина фольклорних записів О. Лоначевського міститься у фонді Івана Рудченка [8]. Також зберігся лист О. Лоначевського до Я. Новицького [9].

Основна частина. Спираючись на опубліковані та рукописні архівні матеріали, вдалося частково окреслити творчий портрет громадівця Олександра Лоначевського-Петруняки — уродженець Волині, український громадський діяч, філолог (закінчив Київський університет, 1860—1864), пись-

менник, фольклорист, педагог. Брав участь у роботі Південно-Західного відділу РГТ. Перші літературні спроби вміщував у рукописному гумористичному журналі «Помийниця», який видавала Київська громада (1863). Друкувався в журналах «Киевская старина» (1882), «Зоря» (оповідання «Гессенська муха», 1885, № 18—19). Автор статей: «Уявлення українців про царя» («Исторический вестник», 1887, № 3), «Опис місцевих бобрів» (з повір'ями про них; журнал «Природа и охота», 1887, № 2) та ін. Будучи студентом університету, збирав українські народні пісні (зб. «Пісні про кохання», 1864; упорядкував етнограф Д. Лавренко), казки (зб. «Народные южные сказки», вип. 1—2, 1869—1870; упорядкував І. Рудченко). У 70-ті роки XIX ст. редагував «Записки Юго-Западного отдела Российского географического общества», де, зокрема, вмістив нарис «Криниця» (1875). За дорученням ПЗВ РГТ упорядкував «Сборник песен буковинского народа» (1875), написав до нього передмову. Дана книга являє собою збірник текстів пісень, зібраних у другій половині XIX ст. журналістом, етнографом і громадським діячем Буковини Григорієм Купчанком (1849—1902 рр.). Пісні в збірнику поділено на шість розділів: пісні культу, пісні про особисте життя, пісні сімейні, політичні, художні та виховні. Структура кожного розділу побудована залежно від значення предмета, про який співається. Близькі за змістом твори знаходяться поруч. Пізніше систему розташування матеріалу О. Лоначевського перейняв М. Драгоманов та Б. Грінченко.

Збереглися також рукописні пісенні записи О. Лоначевського, які знаходяться в архівних фондах ІМФЕ в колекції І.Я. Рудченка [8]. Записи частково паспортизовані, є вказівки на місцевість (м. Київ, Біла Церква, с. Кожанка, с. Мовчанівка, с. Піщана) та окремі імена інформаторів, поодинокі коментарі тощо, що засвідчує про науковий підхід записувача. Оригінальна частина пісенних записів О. Лоначевського висвітлюють політичне життя українського народу — це історичні, козацькі, рекрутські, бурлацькі та заробітчанські пісні. Найдавніші з них сягають козацької доби — про татаро-турецьку неволю та боротьбу з нею, так звані «невільницькі псалми» —

*Розлилися крути бережечки
Розлились не вь пору*

*Заплакали молоди козаки
Сидя у неволі (№ 46).*

Це варіанти загальнопоширених творів про легендарну смерть на полі бою непохитних у своїй вірі, відважних захисників нашої землі Морозенка (№ 73) та невідомого козака («Ой у полі могила», № 67; «Ой ізъ-за гори да сніжокъ и мжить», № 58) —

*Ой ізъ-за гори да сніжокъ и мжить
Тамъ козакъ убитъ лежить
На купину головою
Накривъ очи муравкою, —
Оченьки муравкою
А рученьки кітайкою
А ніженьки нагайкою.
Въ правій руці свіча горить
А въ лівій коня держить
А въ головкахъ соколъ скаче
А въ ниженькахъ коникъ плаче.
Стоявъ коникъ три години
Вибивъ землі в три коліні.
— «Не стій коню надо мною
Не бий землі підъ собою
Самъ ти бачишь боліть мою.
Біжи коню дорогою
Та доріжкою стовбовою
Долиною глибокою.
Щобъ черкеси не дігнали
Щобъ сидельця не изняли,
Бо сидельце дорогее
Саме срібне золотее.
Ой прибігъ коникъ до батенька въ двіръ
Стукнувъ-гуркнувъ до батька въ частокілъ.
Вийшла мати ізъ кімнати
Стала коника питати:
— «Ой коню жъ мій вороненький
Дежъ мій синъ молоденький»
— «Да не плачъ мати не журишь,
Бо вже твій синъ оженився:
Та взявъ собі паняночку
Въ чистимъ полі могилочку!
Візьми мати піску въ жменю
Посій по каменю.
Коли той пісокъ зійде,
Тоді твій синъ въ гості прийде*
(Біла Церква, № 58).

Значний інтерес серед пісень політичного життя являють історичні твори про руйнування Запорізької Січі і знищення козацтва — «Ой ви хлопці запорожці» (№ 48), «Ви чорні галочки» (№ 57), «Вчора генерали пили та гуляли» (№ 59), «Ой як дошли славни запорожці» (№ 61). До частини іс-

торичних пісень подано коментарі. Так до пісні «Ой як дошли славни запорожці» О. Лоначевський подає такий коментар: «Співавший додавъ: «Дальше не пам'ятаю, але здаецця то кінчаецця такъ: «Якъ ударивъ Павлюга чи Гонта чи хто

*Зъ бійниці
Посипались москалики
Та якъ зімні кіслиці»* (арк. 28, № 61).

Як видно із іншого коментаря, О. Лоначевський в Києві записав «шматокъ ізъ середини» історичної пісні із оригінальними символічними формами:

*Вчора генерали пили та гуляли
А молоді Запорозці якъ орли літали
Розійшлися по куренямъ запасу набрати
А вся старшина Московська — церкви грабувати
Ой набрали срибла-злата тай стали гадати
«Якужъ будемъ Запорозцямъ кару задавати».
«Ойъ чи вішати чи стреляти?»
А якъ стать на нихъ стреляти, —
Нельзя на нихъ рукъ издняти*
(арк. 28, с. 59, № 59).

До пісні «Ви чорні галочки» (№ 57) О. Лоначевський також подає цікавий коментар: «Цю пісню співавъ мені парубокъ ще молодий, вінъ мелникуе й досі. Се було въ полі; біля огнища сідло ще кілька чоловік тожъ мельниківъ.

— Оце доладня пісня, обізвався одинъ — вивчи и мене: Я її й перш чувавъ та не перенявъ.

— Та й я самъ її не всю знаю, — забувъ де-що, сказавъ співавший. Я ёго запитавъ:

— Про яку жъ се ти співавъ Сударину?

— Про царицю Катерину, одказавъ, перше всі степи наши були, а на нихъ ми й розкошували... хочъ не ми, дакъ батьки, діди наши... А ті степи вона поділила панамъ. Отъ, де-котрі зъ козаківъ (бо першъ всі козаки були... якъ теперъ мужики, такъ тоді козаки були)...то иньши, котори завзятійши були зъ козаківъ, и посідали на човники та й поїхали на Чорне море и майнули за море шукати собі степівъ, та Богъ їхъ відає, що знайшли. Всі жъ ті, що позоставались, поробились бурлаками. Эге, бурлаками, бо землі чортъ ма. Отъ кілька насъ тутъ сидить, то всі ми бурлаки, а першъ були козаками... хочъ и не ми, такъ батьки наши.

— Ну, а коли було лучче? Зновъ питаюсь.

— Стережись, Андрию! обізвався одинъ зъ мельниківъ: не все балакаецця, що думаецця...

Після цих слів Андрій вже не хтів мені всією казати: боявсь. Цю розмову я записав тоді жь разом зь піснею. А. Лоначевський». (Арк. 27—28, с. 59).

Відзначаються оригінальністю та новизною балади про Сербина (№ 65), Лебеденка (№ 71), рекрутські («Зь підь Киіва зь підь Ромна», № 69), заробітчанські («Шиють шевці на три столці», № 45) та бурлацькі пісні («Нема вь світі такь нікому Якь бурлаці молодому!», № 64; «Да не спавь я нічку Теменькую», № 68). Іншу частину записів складають пісні про кохання, жартівливі та соромицькі пісні, поодинокі балади. Таким чином, О. Лоначевський приділяв велику увагу історичним пісням, які змальовують боротьбу українського народу проти турецько-татарського та польсько-шляхетського поневолення, проти колонізаторської політики царської Росії, що правдиво розкриває класові протиріччя на Україні. Всі пісні відзначаються оригінальністю і новизною, більшість з них ще не була у друці. На жаль, фольклорних записів О. Лоначевського у фондах Якова Новицького (ф. 4) розшукати не вдалося. Вважаємо це завданням майбутніх дослідників. Тут знайдено тільки лист О. Лоначевського до Я. Новицького [9], написаний у 1888 році. У ньому О. Лоначевський повідомляв Я. Новицького про те, що після закриття ПЗВРГТ до його рук потрапило 136 пісень Я. Новицького, які О. Лоначевський вирішив надіслати збирачеві. «Всё, что попало ко мне, — наголошував О. Лоначевський, — всё это сохранено мною вь наилучшем виде. Кь сожалению, в числе Вашихь, досталихся мне 136 песень, едва ли можно выбрать и полтора десятка цельных неискверканных песень; остальное всё или отрывки, или конгломератъ, который можетъ разве пригодиться какъ дополнение кь цельнымъ варьянтамъ» [9]. Таким чином О. Лоначевський робив науковий відбір фольклорних текстів, подавав свої примітки до них, приділяв велику увагу варіантам, турбувався про збереження записів: «Темь не менее все 136 ваших песень пошлю завтра отдельной посылкой. На каждомъ листочке поделаны мною заметки, которыя бытъ можетъ и Вамъ пригодятся. Ваше предположение издать Екатеринославский сборникъ меня порадовало; если посылаемый Вамъ матерьяль после напечатания окажется ненужным, то не выбрасывайте его, а пришлите мне, за что буду очень благодарень» [9].

О. Пипін один із перших подав біографію Олександра Лоначевського, матеріали якої йому передав сам Лоначевський: «Уродженець Волині він навчався в Новоград-Волинському парафіяльному училищі, потім в Ніжині, потім в 1861 році вступив до Київського університету, де закінчив курс в 1865 році. Він був потім учителем гімназії в Житомирі, але в 1874 році, залишивши цю службу, став начальником ремесленного училища в Києві, ним же й створеного за дорученням кївського міського управління, потім такого ж училища в полтавській губернії, організованого ним за дорученням полтавського губерньського земства; також був завідувачем залізнодорожного училища в Гомелі. Любов до етнографічного збирання виникла у нього, як і у інших діячів цього покоління ще зі шкільної лави; гімназистом і студентом він був уже ревний збирач народної творчості» [10, с. 376].

Далі О. Пипін детально цитував біографічні матеріали О. Лоначевського, які вплинули на формування його особистості: «Батьківщина моя Волинь вважалася тоді зовсім польським краєм. Хоча всі мужики і говорили по-руськи, але в той час мужик не приймався до уваги. Не тільки пани і підпанки, навіть покоївки і лакеї перекручували рідну мову на польський лад; всі священники володіли вільно польською промовою, а у деяких з них польська мова була основною мовою в сім'ї. Рідко доводилося чути російську мову (великоруську). Батько мій служив керуючим маєтком генерала Уварова, сім'я якого належала до надзвичайно рідкісної — з російською мовою. У нашій родині говорили по-руськи, але якщо був хоч один поляк чи полька — по-польськи. Жили ми в місті Новоград-Волинську (місцева назва Звягель). У місті був єдиний навчальний заклад — «парафіяльне училище», як свідчив напис: але в розмовній мові воно називалося «проформой». Учитель був поляк. Розмовна мова проформи — польська. Російську мову чути було тільки при відповіді уроків, які визубрували по книзі. Велика частина учнів — поляки. Все російське і православне було в занепаді. Всі його православні земляки, котрі навчалися близько цього часу в волинських навчальних закладах, назавжди зберегли спогад про ображене почуття національності разом з любов'ю до всього місцевого національного, звідси як би вроджена схильність до збирання місцевих етнографічних матеріалів» [10, с. 377].

«Коли через сімейні обставини О. Лоначевський потрапив з Волині в Ніжинську гімназію, умови змінилися: поляків тут було дуже мало, не більше 8%, інші були майже виключно малороси, і предметом знуцання були тепер поляки» [10, с. 377], — читаємо на сторінках «Истории русской этнографии» О. Пипіна. Тут же вміщені цікаві спогади О. Лоначевського про його університетські роки (1860—1864) в Києві: «Це були часи національного пробудження. І рідко в когось зі студентів малоросів не було зошта з різним етнографічним матеріалом, переважно пісенним. Кожен записував з уст народу. Вище мене курсом або двома стояв О.І. Стоянов. За його пропозицією складений був проект грандіозного збірника пісень, складання котрого взяли на себе студенти, а саме: О.І. Стоянов — історичні пісні, І.П. Новицький — побутові, М.О. Вербицький — сімейні, а я — любовні, крім того я збирав від товаришів і казки» [10, с. 377]. Уже незабаром матеріал, зібраний Лоначевським, — як зазначає О. Пипін [10], — став з'являтися у пресі. Він передав частину своїх пісень студенту Б. Лавренку, який згрупував їх і видав під. заголовком: «Пісні про кохання» (Київ, 1864). Це була чудова збірка в той період, коли після припинення «Основи» настали для малоросійської літератури глухі часи і почали посилюватися ворожі чутки про українофільство, співставне з польською інтригою. Збірник складений за особливою системою, так би мовити за періодами розвитку «любовної історії». Дещо пізніше Лоначевський передав зібрані ним казки Рудченку, в збірнику якого вони були опубліковані. На початку 1870-х років він брав участь в роботі Київського відділу Географічного Товариства. Тут належать йому дві роботи: невелика замітка — «Криниця», побутова картинка з малоросійського народного життя, і редакція збірника пісень, зібраних в Буковині Г.І. Купчанкою, який повідомив при цьому «Некоторые историко-географические сведения о Буковине».

Фольклорні записи Г. Купчанко, доставлені в Київський відділ Товариства, включали пісні, казки, прислів'я та ін.; видання пісень становило лише початок цілого зібрання. Редакція Лоначевського полягала в наступному: «Пісні, каже він, розділені мною на шість відділів, які прийняті на засіданні для майбутньої збірки пісень; ось ці відділи: пісні культу, піс-

ні життя особистого, пісні сімейні, політичні, мистецтво і повчання в піснях. Внутрішнє розташування пісень кожного відділу я намагався зробити строго послідовним, а для зручності при користуванні збіркою до кожної пісні написано мною назву, в якій я намагався передати сутність змісту. Всі пісні про один і той самий предмет або про предмети близькі, поставлені поруч». Щодо першого відділу він робить ще таке застереження: «Крім власних пісень, я вніс сюди народні забобони, замовляння і молитви, бажаючи таким чином з'єднати все, що стосується народних вірувань, — так як вони складають для етнографа найцікавішу сторону народного життя» [10, с. 378]. О. Пипін [10, с. 378] наголошував на тому, що подібний розподіл пісенного і легендарного матеріалу досить полегшує огляд його змісту. Цей матеріал безсумнівно розпадається на відомі групи, але не можна не помітити, що цей розподіл і позначення змісту пісні, легенди, переказу і т. д. не може вважатися цілком точним і вичерпним предметом. Крім тієї риси змісту, яка поставлена редактором як його особлива ознака, цей зміст дуже часто, якщо не завжди, представить і інші риси, за якими цей твір міг би бути приведений в іншу класифікацію: пісні культу можуть бути поставлені в паралель з піснями життя особистого, сімейного, з повчанням і т. д.; у всякому разі цілком вичерпати зміст пісень могло б тільки всебічне дослідження, яке неодмінно виходило б за межі класифікації, поставленої в цій редакції; остання проте представляє цікаву спробу ближче увійти в зміст пісенного матеріалу. Така ж система класифікації була прийнята потім Драгомановим в його виданні «Малорусских народных преданий и рассказов».

Ігнат Житецький у статті «Київська Громада за 60-тих років» [2] називає прізвище Олександра Івановича Лоначевського-Петруняки серед 60-ти учасників первісного складу Київської української громади. У примітках подаються короткі відомості про нього: «Л[оначевсь]кий — син волинськ[ого] міщанина, вст[упив] до у[ніверсите]ту з ніжен[ської] гімн[азії] 9/IX.1860, скінчив істор[ико]-філ[ологічний] ф[акультет] київ[ського] у[ніверсите]ту в 1864, учителював по різних містах; з 1873 був за директора київ[ської] ремесницької школи, наприк[інці] 70-х рр. його звільнено за неблагонадійність. Був директором Галаганівської ремесн[ницької] школи

в с. Дехтярях, Прилуцьк[ого] повіту. Пізніш учителював у реальній школі в м. Гомелі» [2, с. 104]. Далі І. Житецький пише про рукописний сатирично-гумористичний журнал «Помийниця», який видавала Стара Київська громада у 1863—1864 рр. і зокрема О. Лоначевський. І. Житецький наводить товариські докори, дружню критику зі слабких сторін О. Лоначевського: «Характерною і своєрідною постаттю серед громадян відрізнявся Олександр Іванович Лоначевський-Петруняка, людина великого зросту і могутньої сили, сміливості і завзяття, гарний товариш як до компанії і до всякої серйозної роботи, тай до усяких вигадок і витівок. «Ломаку», як його прозивали, ніяк не забувала «Помийниця». Що це, — запитує одна загадка — «в лісі росте, на дрівні валяється, а у нас письменством займається? І з його вигляду глузувала редакція, що люди вагалися, чи у Лоначевського на в'язах голова, чи кінський хвіст з околицями? Дружину, за оповісткою «шлюбної контори», він прохає роздобути йому «в 6½ пудів або й більше ваги, і зовсім було-б добре, якби вона, окрім ваги в 6½ пуд. жадних якостей більш не мала за собою» (№ 2). Уривок із «Сонника» дає між іншим пораду: «егда узриши вид Ёніе н Ёкое, Лоначевскимъ именуемое, припади съ молитвою ко Господу твоему и остерегися горчайшихъ сихъ, — глада, труса, нашествія иноплеменниковъ» (№ 4). Але й цьому завзятому козарлюзі випала пригода. Нумер другий «Помийниці» кінчився малюнком (мабуть, Вербицького) і сценкою «Перевязочный пунктъ», досить характерною для історичних подій того часу. Річ у тому, що за польського повстання по різних місцях зорганізувала влада селянську варту, щоб перехоплювати повстанців. Під Київом вона стояла зараз за містом, кінець бульвару Шевченка (тоді Бібіковського) біля т. зв. «Тріумфальних воріт». Цікаві Кияни не раз висовували носа за межу міста, на Шулявку, щоб подивитись, як приводили захоплених повстанців; а їх самих, бувало, застукає варта, і не слухаючи жодних пояснень, веде «по начальству» до пунктів. Така пригода сталася і з Ломакою: його, вважаючи за польського повстанця, захопила варта під Київом, зв'язала і привела до «перевязочного пункту» околичного села» [2, с. 116—117].

У примітках І. Житецький відзначає те, що «з громадян старішого (60-х рр.) покоління Лоначев-

ський найбільш підтримував стосунки з київськими «бунтарями» 70 рр. (с.-р.), коли був за директора ремесницької школи (1874 — 1879) на Подолі на березі Дніпра, і брав участь у деяких їх справах: це на тому човні, що він улаштував, утекли з Києва Дніпром до Кременчука Дейч, Стефанович і Бохановський вранці після ночі проти 27 травня 1878» [2, с. 117].

Цікаві відомості з життя О. Лоначевського знаходимо у спогадах М. Білінського «З минулого пережитого: 1870—1888» [3]. Так, він згадує, як одного разу «Заря» вмістила на своїх сторінках невелику статтю О. Лоначевського, в якій було переказано епізод із життя великомучениці Варвари, — «Варвара, тікаючи від свого батька, її мучителя, перебігала полем, де пасли вівці два пастухи, і сховалась у одну печеру в горі; тоді надбіг її батько, став питатись у тих пастухів за свою дочку; то один пастух відмовився що-небудь сказати, а другий показав, у яку печеру сховалась Варвара. І от у житті оповідається, що бог за це обернув пастуха на камінний стовп, а всі вівці його зробилися сараною» [3, с. 126]. О. Лоначевський, узявши за підставу це оповідання, висловив думку, що доноси — це явище цілком аморальне і що саме небо їм противиться. «Кієвлянинъ» «узяв до серця» цей випадок «Зари» і став в опозицію до погляду Лоначевського. Виник цікавий літературний турнір, бо репліками і та і друга газета по декілька разів обмінювались; перемога проте не зісталася на боці «Кієвлянина» [3, с. 126]. Далі М. Білінський пише про те, що має намір сказати особисто декілька слів про двох членів громади «з яскраво визначеною індивідуальністю» — про О.І. Лоначевського і М.В. Ковалевського. Вони хоч не придбали собі імені таких славних діячів у галузі науки, як Антонович, Драгоманов, Кістяковський, Житецький, Михальчук, Міщенко, або як Лисенко — в галузі музики, — пише він, — але обидва вони в свій час робили своє діло, хоч більш-менш не широкого масштабу; обидва справляли на оточення впливи, відповідні до своєї енергії та уміння [3, с. 127]. М. Білінський один із перших подав детальні відомості про О. Лоначевського: «Лоначевський — розумна і гарна на вигляд людина, високий на зріст, чорнявий, з карими очима, що з них часто під впливом оживлення випалили ніби іскри; любив він, як трапляється, когонебудь і що-небудь висміяти. О. Лоначевський ви-

значався тим, що часто займав гарні, відповідальні посади і якимсь недовго на них зіставався; був він директором ремесницької школи на Подолі, у Києві, і рішився цієї посади; через якийсь час одержав посаду завідувача ремесницькою школою в с. Діхтирях, Прилуцького повіту, але і тут він недовго залишався. Йому, здається, шкодило його невміння вести в добром порядку господарські справи тих установ, що ними він завідував; звісно, тут не було і мови про яке-небудь зловживання, а так, як то кажуть по російськи, якась халатність. За свого безробіття Лоначевський приїздив до Києва і починав працювати в газетах, от як «Трудь», «Заря», а то розшукував по книгозбірнях які-небудь раритети і подавав рецензії про них до часописів, як це було з життям великомучениці Варвари, а то навіть брався за місіонерство. Це останнє сталося влітку одного року, коли він та я були обидва безробітні, і В.П. Науменко дав нам притулок у своїй квартирі будинку Саська на Кузнечній вулиці; Науменкова сем'я на літо виїжджала на хутір коло Прохорівки на Полтавщині. І от одного разу під вечір прийшли ми з Науменком на квартиру і побачили дивну картину: коло стола з одного боку сидів Лоначевський, а проти нього з другого боку сидів жандармський унтер-офіцер. Ми мовчки пройшли коло них і подумали, що йде якийсь політичне дізнання. Коли жандарм вийшов, Лоначевський нам сказав, щоб ми не турбувалися, що цей жандар не «політичеський», а служить на залізниці, що він хоче перейти на штундизм, і оце знайомиться з принципами цієї секти. Так от, сказав Лоначевський, він читає з жандарем різні місця з євангелії, котрі на думку Лоначевського, найбільше могли б увіходити аспіранта в цикл поглядів і думок штундистів» [3, с. 127—128].

М. Білінський також згадував про те, що одного разу в інтимній розмові Лоначевський признався, що він сам склав казку про дурного царя, передав її Драгоманову, видавши її як записану ніби з уст народу, і сказав, що Драгоманов надрукував цю казку [3, с. 128]. М. Білінському не вдалося перевірити це признание О. Лоначевського.

О. Козирев у статті «Персональний склад «комітету 12-ти» Київської «Старої Громади» у 1875—1876 роках» [4] називає прізвища «комітету з 12 осіб», які займалися організацією виїзду М.П. Драгоманова за кордон, — В.Б. Анто-

новича, В.Л. Беренштама, М.П. Драгоманова, П.Г. Житецького, М.І. Зібера, М.В. Ковалевського, К.П. Михальчука, О.І. Лоначевського, Ю.Ю. Цвітковського, Я.М. Шульгіна. Ще два прізвища він не називає. О. Козирев установив, що це були активні громадівці В. Науменко і Ф. Вовк. Далі дослідник подає біографічні відомості про кожного з них, зокрема і про О. Лоначевського: «Лоначевський Олександр Іванович — етнограф. Закінчив Київський університет. Працював вчителем Новгород-Сіверської гімназії, інспектором Олександрівської ремісничої школи у Києві. Редагував твори народної творчості, що друкувалися у «Записках» Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. Зібраний ним етнографічний матеріал надруковано у збірнику «Пісні про кохання» (1864)» [4]. Публікація ще раз засвідчує про тісні дружні зв'язки між М. Драгомановим і О. Лоначевським. Цій проблемі частково присвячена стаття Н. Побірченко «До історії взаємин М. Драгоманова та Київської громади в контексті українського культурно-просвітницького руху (друга половина ХІХ ст.)» [5], в якій розглядається діяльність М. Драгоманова за кордоном та його відносини з діячами Київської громади. Громада спорядила М. Драгоманова за кордон «задля оборони українського діла перед цілою Європою на підставі ширшій, аніж можлива була в державі російській» [5]. Н. Побірченко у статті наводить окремі висловлювання громадівців стосовно діяльності М. Драгоманова за кордоном, його взаємин з колегами тощо. Зокрема тут ми знаходимо і окремі висловлювання О. Лоначевського-Петруняки із його листа до М. Драгоманова.

Знайдений лист О. Лоначевського до М. Драгоманова написаний у 1876 р. [1, с. 163—171]. Обидва вони народилися в 1841 році. М. Драгоманов у вересні (18 вересня), дата народження О. Лоначевського поки що невідома. М. Драгоманов помер 20 червня 1895 р., О. Лоначевський — 25 березня 1907 р. [7]. Ім'я Михайла Драгоманова (1841—1895) загальновідоме в українській і європейській фольклористиці, а О. Лоначевського маловідоме. Тому дане листування значно доповнює характеристику О. Лоначевського як патріота України, засвідчує його небайдужість до її долі. Приводом до написання листа очевидно стали передмови М. Драгоманова «З переднім

словом про галицько-руське письменство» до видання «Повісті Осипа Федьковича» (Київ, 1875) та до видання О.П. Косач «Український народний орнамент» (Київ, 1876), де М. Драгоманов замість назви «Україна» часто вживав назву «Малоросія». Варто виділити основні думки листа О. Лоначевського:

Критика М. Драгоманова за принизливе вживання ним замість слова «Україна» іншого — «Малоросія».

Трактування О. Лоначевським своїх поглядів:

а) про Шевченка;

б) про «обрусительство»; критика Пипіна та ін.;

в) про український ідеал;

г) заклик до М. Драгоманова писати так, щоб «з кожної думки Вашої кров капала».

1. Критика М. Драгоманова за принизливе вживання ним замість слова «Україна» іншого — «Малоросія»

Лист написаний з великою повагою до М. Драгоманова. Автор звертається до нього — «мій голубе-друже!», «з великою прозьбою [...] обертаюсь [...] до вас», «не одважувався й писати об цім, думав: не послухайте, а може самі як догадаєтеся, подумайтеся» [1, с. 163]. Проте у листі проступає у виразній формі відраза до назви «Малоросія». О. Лоначевський пише, що якщо з ним розмовляють українською мовою і вживають термін «Малоросія», то йому видається, що його лають: «Як що так, то для чого ж вводити в українську мову нове слово «Малоросія»? Кажу вводити, бо окрім вас ніхто зроду не писав його поукраїнськи. Може помосковські воно й не так гідко, а що по українськи: «мале-дурне!» примовка всім відома. Як що балакаючи поукраїнськи да скаже хто «Малоросія», то мені видається, що він мене лайє! Не лайте ж мене! [...] Чи вже ж таки отта «Малоросія» смачніша вам «Україні»? Оце «мало» мене коле, оце «россія» мене пече своєю государственністю» [1, с. 163—164]. Далі, в обороні назви «Україна» О. Лоначевський висуває низку мотивів: «Як що од Мало-Росії і од Велико-Росії одкинути перші половини, то й вийде «їєдіная, нєраздєльная Рассія». Чи ж цього ви хочете? [...] пора кинути й Малоросію: нехай нас зовуть так одні обрусїтелі» [1, с. 165]. Він пише про те, що М. Драгоманову треба пригортати до себе людей, а не відпихати їх від себе — «так не плямте ж нас прозвищем, котре нам противне» [1, с. 165]. «Навіть Гоголь це чувствував: «знайте лі ви українскую ночь?» — ка-

зав він тоді, як серце його палало любов'ю до рідної сторони. Він осміяв «маларассійских памьещікоф», а не українських» [1, с. 165], — нагошував О. Лоначевський. «Зо всіх помилок, йакі ви колинебудь зробили, — пише він, — це сама найгірша, а особливе тепер, коли дух національності так прокинувся: на цьому духові можете все будувати, — не кривдьте ж його! Молю, вас, благаю: залишіть «Малоросію» на віки вічні!..» [1, с. 164].

Трактування О. Лоначевським своїх поглядів:

а) про Шевченка.

Думки О. Лоначевського-Петруняки про Тараса Шевченка: «Від чого Шевченко так хапайє мене за душу? Від чого це кожне слово його так ворухить всю мою душу? А від того, що Шевченко докладно знав усе, що я думаю; він прозирає мою душу наскрізь, всі мої бажання доходили йому до самісінького серця; він був ми, він був моє я, да тільки без міри дотепніщий, кращий ніж я [...] Шевченко для мене те, чим я хотів би зробитися. Чи ж не так? Недоля далеко закинула вас від України, — але не ваша недоля, а наша, — недоля України, — оце вам раз. Ваші слова до рідної сторони мусять доходити здалеку, але це не ваші слова, а наші з ваших уст — оце вам два. А третє ось шо: наш розум і наша дурість, наша правда і наша неправда, наші добрі і наші злі помисли, — все повинно доходити до вас, до вашої душі, щоб там очиститься и виявитися світові святою и чистою українською правдою» [1, с. 166];

б) про український ідеал.

Далі О. Лоначевський веде мову про український ідеал: «Кожен українець носить в собі частину, хоч малісіньку, того всеукраїнського ідеалу. Дайте впливти на верх тім частинам, щоб зложилося з них щось цілого. У нас нема часописів, не можемо ми мати кожен свою церкву для молитви. У нас один бог — Україна, да не всі ми на один манір молимося тому богові, — кожен по своєму...» [1, с. 168];

в) про «обрусительство», критика Пипіна та ін.

Олександр Лоначевський, 1876 року писав Драгоманову так: «Ви мені сказали, що найкращі москалі (Сув[орина] Пип[іна] и др.) їідної з вами гадки, що вони запоможуть вам-нам. Я вам повірив!.. Але недавно вчитався в Суворина та Пипіна, и зобачив, що вони — абрусїтелі! Я ще зроду не бачив москаля не абрусїтеля. Серденько, загляньте собі в душу:

на чім покладаєте ви віру в москаля? [...] Покажіть же мені йєдиного москаля, щоб не дивився на слов'янщину, йак на базар для своїх товарів, такий базар, де вони самі й ціну назначають...» [1, с. 167]. «Горе тому народові, котрому випало на долю добувати волю з чужоземцем на чолі! Бо він не зілється душою з чужім народом, бо він все озиратиметься на льюбєное атьчєство, щоб при чужіх дрівцях йому кулішу наварити» [1, с. 167], — ці рядки по-особливому співзвучні із сьогодніням, хоча з моменту їх написання пройшло 142 роки;

д) заклик до Драгоманова писати так, щоб «з кожної думки Вашої кров капала»: «Мій голубе-друже! Не вдавайтесь з нами в політику, а пишть нам те, чім серце наболіло. Щоб слово ваше було огненне слово! Щоб з кожної думки вашої кров капала! А найбільш, щоб у вас не було зерна неправди за душою!» [1, с. 168].

М. Драгоманов відповідав: «Що йа українець по серцьу і бажаньям, — це тільки той не замичав, хто не хотів. Йа своїй «москвофільські» статті в Правді давно вже підписував Українець і хтів галичан до Українства повернути. Але перше моє правило: через факти не перескакувати. Йі б бажав, шчоб не було Малої Русі, — але шчо йа буду робить, коли я знайу, шчо вона поїавилась шче х XIV в., а зовсім не з XVIII, йак кажете Ви. Йа б бажав, шчоб у XVII в. скрізь побувала козаччина, — і, значить, шчоб уся наша земля була Україною, — але шчо ж йа буду робити, коли вона була тільки по Случ, а не по Тиссу. Йа клопочусь, шчоб українофільство дійшло аж до Случі, — та коли на це усе треба часу і особих способів у кождому краї. Ви кажете: Шевченко Українець, а Драг[оманов] малоросс. І йа в козаках і турках і популярних брошурках — українець, а за Случчю та в ненародніх сферах українцем бути не могу, — бо там не Україна. Чим би був Ш[евчен]ко, йак би йому пришло бути на мойім місці, не знайу, — діло тільки в тому, шчо Шевченко не був на мойім місці. Бачите, серденько, — більш доля, ніж моя персона, зробила так, што йа ставсь першим панмалоруссистом на практиці, тайа доля випхала мене працювати безпосередно на усій нашій етнографічній обширі од Дону до Тисси. А тут то на самому українстві, та шче на старому, далеко не виїдеши; де-де так зовсім нема йому місць, де в чому треба його переро-

бити дуже, поки воно буде спосібне обняти усі крайні наші. Йа не тільки бажайу, але просто працюйу для того, шчоб именно нове українство було звязком усіх крайів нашого етнографічного роду, — радий би, шчоб усі вони підписались і під менньом України» [1, с. 169]. Таким чином, М. Драгоманов називав себе «панмалоруссистом» і своєрідно трактував це. Мовляв, коли українство стане працювотим і сильним, тоді й заслужимо право зватись Україною, а не Малоросією.

Висновки. Отже, Олександр Лоначевський як громадський діяч, патріот України зробив помітний внесок в розвиток української фольклористики, зібравши і опублікувавши записи народних пісень та казок, упорядкувавши фольклорні записи Г. Купчанки, зберігши від забуття численні уснопоеитичні твори. Епістолярна полеміка О. Лоначевського з М. Драгомановим допомагає розкрити їх характери, погляди на Україну й українство. Поряд з монументальною постаттю М. Драгоманова О. Лоначевський-Петруняка також має зайняти вагоме місце в історії українознавства, варто видати його архівні фольклорні записи та донести до широкого загалу його листування та багатство творчої спадщини, шчоб на прикладі його біографії виховувати любов до України.

1. Архів Михайла Драгоманова. Т. 1. Листування Київської старої громади з М. Драгомановим (1870—1895 рр.). Варшава, 1938. С. 163—171.
2. Житецький Іг. Київська Громада за 60-тих років. Україна. 1928. Ч. I. С. 116—117.
3. Білінський М. З минулого пережитого: 1870—1888. Україна. 1928. Ч. II. С. 126—128.
4. Козирев О. Персональний склад «комітету 12-ти» Київської «Старої Громади» у 1875—1876 роках. URL: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/history/2006/62-49-4.pdf>.
5. Побірченко Н. До історії взаємин М. Драгоманова та Київської громади в контексті українського культурно-просвітницького руху (друга половина XIX ст.). URL: <http://ira.udru.edu.ua/article/view/15337>.
6. Єрофеев І. Різні матеріали про О. Лоначевського (замітки, бібліографічні виписки тощо). Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України (далі — АНФРФ ІМФЕ). Ф. 36-кол. 1. Од. зб. 38.
7. Копія свідоцтва про смерть О. Лоначевського. АНФРФ ІМФЕ. Ф. 36-к. 1. Од. зб. 38.

8. Рудченко І.Я. Колекція № 1 «Всяка всячина» — рукописна книга О. Лоначевського. Пісні (без мелодій), загадки, легенди, етнографічні матеріали тощо. З матеріалів Полтавського краєзнавчого музею. 1864—1873 рр. 192 арк. Рукопис. *АНФРФ ІМФЕ*. Ф. 8-к. 1. Од. зб. 21. Арк. 22—37. № 45—76.
 9. Лист Лоначевського А.І. до Я.П. Новицького, 1888. 2 арк. *АНФРФ ІМФЕ*. Ф. 4—3. Од. зб. 84.
 10. Пыпин А. *Истории русской этнографии*. Т. 3. 1891. С. 376—378.
- REFERENCES
- Archive of Mikhailo Dragomanov* (1938). Correspondence of the Kiev old community with M. Dragomanov (1870—1895) (Vol. 1, pp. 163—171). Warsawa [in Polish].
- Zhitetsky, Ig. (1928). Kiev Community of the 60s. *Ukraine* (Part I, pp. 116—117) [in Ukrainian].
- Belinsky, M. (1928). From the past experienced: 1870—1888. *Ukraine* (Part II, pp. 126—128) [in Ukrainian].
- Kozyrev, A. *Personal composition of the «committee of 12» Kiev «Old Gruppy» in 1875-1876*. Retrieved from: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/history/2006/62-49-4.pdf> [in Ukrainian].
- Pobirchenko, N. To the history of the relationship between M. Dragomanov and Kiev society in the context of the Ukrainian cultural and educational movement (second half of the XIX century). Retrieved from: <http://ipa.udpu.edu.ua/article/view/15337> [in Ukrainian].
- Erofeev, I. Various materials about A. Lonachevsky (notes, bibliographic extracts, etc.). *Archival scientific collections of manuscripts and background recordings of the Institute of Art History, Folklore Studies and Ethnology named after M.T. Rylsky NAS of Ukraine (hereinafter — ANFRF IIPE)*. F. 36. Col. 1. U. hr. 38 [in Ukrainian].
- A copy of the death certificate of A. Lonachevsky. *ANFRF IIPE*. F. 36-к. 1. U. hr. 38 [in Ukrainian].
- Rudchenko, I.Ya. Collection No 1 «All kinds of things» — a manuscript book by A. Lonachevsky. Songs (without melodies), riddles, legends, ethnographic materials. From the materials of the Poltava Museum of Local Lore. 1864—1873. Manuscript. *ANFRF IIPE*. F. 8-к. 1. U. hr. 21. Arch. 22—37. № 45—76 [in Ukrainian].
- Letter to Lonachevsky A.I. to Ya.P. Novitsky (1888). *ANFRF IIPE*. F. 4—3. U. hr. 84 [in Ukrainian].
- Pyпин, A. (1891). *History of Russian Ethnography* (Vol. 3, pp. 376—378) [in Russian].